

բերդն իբր պատանդ պահուիլը, որ պատմական դէպք չէ, ինչու որ բաց անտի որ պատմութեան մէջ ասոր վերաբերեալ յիշատակութիւն մը չկայ, նոյն իսկ անկէ՝ որ Մուշեղի յաղթութիւնը՝ Արտազերից կործանմանն շատ վերջը կատարեցաւ (Բարձր. Ե, Գ) անհնարին ըլլալը կը տեսնուի։ Գարձաւ Մերութանայ մօրը, որդւոյն վրայ կատարած յաղթութիւնը, եւ, եւն։ Սակայն այս ամէն պատմական անձեղութիւնը կ'արդարեան այնու՝ որ վկայականութեան մէջ ճշդագոյն պատմութիւն չի փնտռուիր, եւ երկրորդ՝ որ Հեղինակն ուզող է այս վկայականութեամբ ազգայնոց ծանրորտ հոյրենասիրութեան կատարեալ օրինակ մ'ընծայել եւ առ այն դրդել։ Եւ տարակոյս չունինք որ իւր այս վիճակին լիովին հասած է։

Ուրիշ ինդիք մ'ալ կը մնայ, որուն անշուշտ ընթերցողը կը ստիպուի կանգ առնուլ, որ է՝ Որմիզդուխտ անուամբ երկու անձնասիրութեանց յաճախ յիշատակութիւնը, որ նմանագոյն պատմութեան մէջ գոյութիւն չունի։ Բայց ասոր մեկնութիւնը շատ պարզ է։ Մ. Խորենացի Բուզանդայ պատմութիւնն աստ եւս յօգուտ իւր գործածելով՝ Բուզանդայ այն կտորը, որ կը ճառէ Որմիզդուխտայ Զապաճի արքային կողմանէ վաճանայ կնութեան տրուիլը (Գ, Ե), իւր սովորութեան համեմատ ծամածռելով եւ նպատակաւ անձերը փոխանկելով՝ կը պատմէ այնպէս՝ իբր թէ Զապաճի զՈրմիզդուխտ Մերութանայ կնութեան տուած ըլլայ, եւ ոչ թէ վաճանայ, որուն նկատմամբ յիշատակութիւն չ'ընենք։ (Գ, լԷ.) Արդ մեր Հեղինակն ուզելով ազգային այս պատմահարցն իւրարու միաբանել, իւր վիճականութեամբ մէջ ստեղծէր Ե եւլին՝ Որմիզդուխտ։

Այս առթիւն կը դարձնենք մեր պատմագրոց շինարարութեամբ զբաղողներուն մտադրութիւնն այն մեծ սխալին վրայ, որ կը գտնուի Բուզանդայ որքն եւս Խորենացույ մէջ, ըստ որում Որմիզդուխտ անուն անձը Զապաճի Բ. ին, Մեծին, որ չծնած իսկ թագաւոր Տրատարակուած եւ երկար թագաւորելուն համար՝ «Երկրակեանց, ալ կոչուած է՝ քոյր կը դրուի։ «Սամուել», վեպը կը դառնայ 360—400 տարեաց շուրջը— ըստ այսմ՝ Զապաճի, որ թագաւորած է 310—380 ըստ անոց (հայոց) նոյն իսկ 309—381, այն ժամանակներն գտնէ 50 ամեայ ըլլալու էր։ Արդ թիշեպա յիշամեայ մը կրնայ 16—20 ամեայ քոյր ունենալ, երբ իւր հայրն ու նախորդը Որմիզդ իւր ծնանքէն իսկ յառաջ փոխանանծ էր։ Անտեղի ալ է ենթադրել, որ Զապաճի մայրը ծերութեանը ժամանակ կրկին ամուսնացած ըլլայ՝ հակառակ ամէն ամենաուրեշի, որ այն ժամանակները արքունի կանանց վրայ կը բռնանային։ Ասոր մեկնութիւնն ըլլայ թերեւս արեւելեան հին ազգաց իսկ տիկնոջ այն սովորութիւնը, որով իրենց մերձաւոր ազգականներն «եղբայր», ըստ որում եւ «քոյր» կը կոչեն։ Գուցէ թէ Որմիզդուխտ Զապաճի հօրեղբայր միայն

դուստրը կամ թոռն եւն։ Ըլլալով՝ այս մտքը Բուզանդէն «քոյր» կոչուած ըլլայ։ Կամ արդեօք Զապաճի քուսորը ըլլալու էր Որմիզդուխտ, եւ սխալմամբ կոչուած ըլլայ քոյր, որ անհնարին ալ չէ, ինչու որ Բուզանդ գրաւոր վկայութիւն մը չէր կրնար ունենալ այս մասին։ Զարմանալին այն է՝ որ ըստ մեր կործեաց ազգային պատմութեամբ կամ պատմագրաց քննադատութեամբ զբաղողներուն եւ ոչ մէկը, ոչ Չամչեան, ոչ Գաֆըրճեան, ոչ Գարագաշեան, ցոյց տալ չ'ուզեալով է այս խնդիրը։

Այսչափ՝ մեր դիտողութիւններն անմասն Բաֆֆիի այս երկասիրութեան մասին. կը թողուցն ճնտաղանքի եւ որոց անկէ՝ մանրամասն եւ արդար քննադատութեամբ մատենին հայ ազգիս բարգաւաճմանն նկատմամբ ունեցած արժէքն ըստ արժանաբար գնահատել։

Հեղինակին տարածած մահաւան 10 ամեկին առթիւ՝ Այլի 8 իկին Բաֆֆիի բարեհաճ թղլատութեամբ՝ ցամառից, այս Բ. տպագրութեան սկիզբը դրուած Բաֆֆիի վերջին լուսանկարն չեւոտած յաղդ պատկերը կը ներկայացընենք մեր ընթերցողներուն։*

Հ. Վ. ՄՈՂԻ.



ՅԵՐԵՐԵՅԻ

ՆՈՐԱԹԻՒՆՆԵՐ

1. Դեղերու արաբական անունները։ — 2. Հայոցընծ տառադարձութիւնը։ — 3. Հունգարացոց նախնական անունն հայերէն է։ — 4. Յակովքայ ծնունդնորք «Աւետարան Մանկութեան Յիսուսի», — 5. Հայոց պատարագը։ — 6. «Արարատ», ամսագրի մասին։ — 7. Կասիայոյն միւսնունդն Հայերու մասին գրածը։ — 8. Բառագաղտնէն «Հայ մատենագրութիւնը»։

1. ԴԵՂԵՐՈՒ ԵՐԵՐԵՅԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ։ M. Steinschneider սկսած է հրատարակել ի թերթին Wiener Zeitsch. f. d. K. d. M. (1897 էր 258 եւ շարուն.), զեղերու արաբերէն անուններու ցանկը, հին արաբացի բժշկարաններէն քաղելով։ Մեր հայ բժշկարաններով զբաղողները դիտեն՝ որ այս ուղիով օգտակար գործ է մեզին։

2. ՀԵՅԵՐԵՅԻ ԴԵՂԵՐԵՅԻՆԵՐԸ։ Արեւելեան լեզուներու բառերն ու անունները լատին տառով գրելը միշտ մեծ դժուարութիւն պատճառած է Եւրոպացոց, վասն զի այն լեզուներու հնչման համապատասխանող առտաձեւեր չունին, եւ ստիպած են այլեւայլ ձեւեր հնարել։ Բազմաթիւ գրութիւններու վրայ աւելցաւ նոր

* Բաֆֆիի միւս վեպերուն վրայ ընդարձակ տեսութիւն մը հրատարակած է մեր Յարգելի գործակիցն Պր. Գ. Տիրտան «Համդիպի» մէջ 1887. էջ 115, «Ռուսահայ գրականութիւնը, Բ. — Յակոբ Մանթաշեան (Բաֆֆի)»։ ՌՄԲ.

Համարեալ եւ առ այս՝ Պր. Յ. Գալաքշիանի «Փաստութիւններ» եւն. Հոգեւ. ԱՐ. 1897, էջ 335—337 եւ 1898, 5 — 10։

մ'ալ անցեալ տարի E. Kuhn եւ H. Schnorr v. Carolsfeld գիտնականներու ձեռքը, որոնք աւելի գործնական քան թէ լեզուաբանական տեսակետէ նկատած են ինչպիսիք: Դասեթ Տայագէտ Քր. Միւլլէր քննադատելով վերոյիշեալ գիտնականներուն գրութիւնը (Sitzungsberichte d. k. Akad. Phil.-hist. Cl. 136 Bd. Wien, 1897), ինքը Տայերէնի համար հետեւեալը կ'առաջարկէ.

ա a	թ th	ձ dz	շ tsh	ց tsh
բ b	ժ շ	չ շ	պ p	ւ u, v
գ g	թ i	ճ ts	ջ dz	փ ph
դ d	լ l	մ m	ն r	ք q
ե e	խ x	յ j, h	ս s	օ o
զ z	ծ ts	ն n	վ w	ֆ f
է e	կ k	շ s	տ t	
ը e	հ h	օ o	ր r	

Այս առթիւ կը յայտնէ Տայագէտս՝ որ ոչ ի սկզբան պէտք է որ պարզապէս « հնչուած ըլլայ, այսպէս » մարդոյն, կը հնչուէր անշուշտ « մարդոյն »:

3. Հռոմէոսոց-այն ինքնապէս անհնի հայերէն է: Եթէ պատմագիրներէն Վոստանդին Պորփիրոս-գէն կայսր-պատմիչն իւր պատմական գրութեան մէջ երկու անգամ կը յիշէ Հռոմէոս-րայոց նախնական անունն՝ Σαβάρτοι αἰσφαλοῖ (Սաւարտիսփալոյ): Այս անունն մեկնութիւնը գիտնականաց մէջ երկայնատեւ է՝ ինչպէս նիւթ եղած է: Այժմ J. Türy հունգարացին ի թերթին «Századok» (1897, 317—403) կը ջանայ ցուցնել՝ որ ասիական Տայերէն անունանկոչութիւն է. հնդկանիւր կը ցուցնեն որ այս անունը հինգ ազգերու գրականութեան մէջ կը յիշուի, եւ 11 պատմագիր կը յիշեն այն Հռոմէոսացիներն, որ Պարսկաստան հաստատուած էին, եւ երկարատեւ անկախ մնալէն ետեւ՝ Հայոց իշխանութեան հպատակեցան եւ նաեւ 921ին Վոստանդին կայսեր դէմ պատերազմեցան: Հայ պատմագիրներն այս Հռոմէոս-րայիները կ'անուանեն « Սեւորդիք » կամ՝ Սեւորդիք: Արդ յիշեալ յունական անուն առաջին մասը իրօք յունական հնչման ազդեցութիւնը կրած Սեւորդիքն է. իսկ երկրորդ մասը յունարէն ἀσφαλείς (աթի, ամուր) ուսմական ձեւը պիտի ըլլայ:

4. Յայերէն Տեւոնդիք « Աւորաւ Մանուէլեան Յիւսէփ »: Այս անվանական գրութեան Տայերէն հին թարգմանութեան մէջ մասը F. C. Conybeare ի թերթին Journal of Theology (1897 էջ 424—42) անգղիերէն թարգմանութեամբ հրատարակեց: Հայ բնագիրն յունարէնի հետ չի նոյնանար ամէն տեղ, այլ ռեւի աւելի մասեր՝ որոնք արաբական թարգ-

մանութեան մէջ կը գտնուին: Ըստ Conybeare'ի հայ թարգմանին բնագիրն ստորերէն էր, ինչպէս կ'երեւայ, թերեւս այն բնագիրն, զոր Եփրեմ ալ գործածած է:

5. Հայոց դասագրք: Անգլոս Պեֆանէս յոյն գիտնական անցեալ տարի Աթէնքի մէջ հրատարակեց Ս. Եովհ. Ոսկերեւանի յունարէն պատարագին ստորագրութիւնն եւ նոյնին վրայ տեղեկութիւններ, որոնց մէջ նաեւ համեմատութեան կ'առնուի Հայոց պատարագը եւ նոյնութիւնը կը ցուցուի:

6. «Արարո» մասերի մասին համակրական յօդուած մը հրատարակեց A. Burekhardt երիտասարդ Տայագէտն ի թերթին Byz. Zeitschr. (1898 էջ 260—61): Երբեք անցեալ տարւոյ ընթացքին մէջ այս թերթին հրատարակած Տայ մատենագրական յօդուածներն ու բնագիրները, եւ կը մաղթէ՝ «գծախոտ ազգին» լուսաւոյն օրեր, որպէս զի կարենայ իւր վերածնութեան եւ զարգացման աշխատիլ:

7. Կիւսիս յոյն մշակութեան Հայերէն մասի գրք: K. Krumbacher հրատարակեց ի Միւնխէն (Sitzungs. d. philos.-philol. Cl. d. Ac. 1897 էջ 305—399) ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը՝ Kasia անուն յոյն միանձնուհւոյն վրայ, որ Թ. դարուն մէջերն ի Կ. Պոլսի ծաղկեցաւ իրրեւ բանաստեղծ, եւ բաւական թուով բանաստեղծական գրութիւններ եւ կենդեցական երգեր թողուց: Իւր երգիծական եւ գառնալիք գրութիւններէն մէկն ալ Հայերու դէմ ուղղուած է: Այստեղ յառաջ կը բերենք ամբողջ Պոթք. Նրումբախերի գրածն այս մասին. «Կասիա» անունը մարդիկներու դէմ ունեցած դառնութեան աւելի սաստկութեամբ կը յարձակի Հայերու վրայ: Իրեն համար՝ — այս ազգը զարհուրելի ազգ մըն է, խարդախ, կատարեալ չարամիտ, մեղքին, փոփոխամիտ եւ նախանձոտ, հպարտ եւ ինչ նեղութեամբ. Հատ յարմար ըսած է մէկն իրենց համար՝ Հայերը չար են, ցորչափ ստորին դասակարգի մէջ են, չարագոյն են՝ երբ պատուոյ կը հասնին. կատարեալ չար են՝ երբ կը հարստանան. իսկ երբ մեծ հարստանան եւ բարձր պատիւներու հասնին՝ այն պիտի հետեւ ամէնուն նկատմամբ չարութեան տիպար են: — Այս անագորոյն խտութիւնը՝ որով օտար ազգ մը առանց անհատի զանազանութեան դատապարտութեան անդունդը կը նետուի, հին յունական ինքնամոլութիւնը կը յիշեցնէ՝ որ Եթներէն դուրս միայն «բարբարոսներ» կը

ճանշար, եւ քրիստոնէական սիրոյ այն վարդապետութիւնը որ ամէն ազգի եւ մարդու հաւասարութիւնը կը սորվեցնէ, այս բարեկեան միանշունհնէն յայտնապէս մոռացած է: Թէ Հայերը Բիւզանդական ժամանակը իրաւ համբաւ ունէին՝ կը վկայեն նաեւ քանի մը Բիւզանդեան-յուսական առածներ, ինչպէս՝ Ἀρμένιον ἔχεις φίλον, χεῖρον ἐχθρόν μὴ θέλεις, Հայ բարեկամ ունիս՝ չարագոյն թշնամի մի ուզեր. այսինքն՝ Հայ բարեկամն ամենամեծ թշնամին է: Անշուշտ հետեւեալ առածն ալ Հայերու դէմ ուղղուած է՝ Ἐν τῇ λείψει τῶν ἀγγέλων καὶ ὁ Μάρδαρις ἀγγελοῦ (Ուր որ հրեշտակ չկայ, հոն Մարտարայն [Հայաւարաբ, Մերտի] հրեշտակ է. այսինքն ինչպէս Օ. Crusius-ը մեկնէ Rhein. Mus., 1887 էջ 418) Ուր որ լաւ մարդ չէ գտնուիր, հոն նաեւ հայ ինքնալաւ մարդ կը համարուի): Նաեւ Skeuphilax Nikephoros իւր «Վարք Թեոփանէի» գրութեան մէջ Հայերը կ'անուանէ «ննգաւոր եւ չարամիտ»: Այս անպատու վկայականներն՝ զոր Բիւզանդացին Հայուն կու տայ, ամենեւ լաւ եւ ճշդիւ կը մեկնուի գլխաւորաբար այն միջոցով, զոր Հայերն յաջողութեամբ ի վրէժն կը հանեն առուտուրի, ընկերական կենաց, արքունի եւ պետական պաշտօններու մէջ: Եւ իրօք այն ժամանակներն Հայ էին՝ Բիւզանդացեց արքունի տունը, արեւելեան բանակի մեծ մասը եւ ընդհանուր զորապետները, ինչպէս նաեւ պետական պաշտօնականներն ու մեծ վաճառականները. եւ զարմանալի չէ՝ որ բաց ասէ՛ք՝ նաեւ կրօնի իրարմէ զատ եւ զիրար մահու շափ ատուներն այսպիսի՝ քնքոյշ անծականներն իրարու փոխանակէին: 8. Բանաստեղծութիւն «Հայաստան-Բիւզանդի»
«Հանդիսս», անցեալ տարւոյ փետր. ի «Կորուսութիւններուն» մէջ ծանուցած էինք, որ A. Baumgartner ի թերթին «Stimmen aus Maria-Laach» համառօտ՝ բայց գեղեցիկ տեսութիւն մը հրատարակած է Հայ մասնագէտութեան պատմութեան վրայ: Նոյն յօդուածը (շատ չնչին յաւելումով) այժմ տպուած է նաեւ Նոյն հեղինակին Geschichte der Weltliteratur (Ընդհանուր մատնագրութեան պատմութիւն) գրքին մէջ: Հեղինակը, որ Յոսեփ-Կարլ Կրիստֆէր չէ, չիփթեղ միւս հայագէտ A. Baumgartnerի հետ, որ Բագը՝ պատմութեան ուսումնասիրէ է, եւ (ինչպէս կ'ըսուէր) շատ տարիներէ ի վեր սկսած էր պատրաստել խորհանցացի զատմութեան Հայ բնագրին քննական հրատարակութիւնը.

Հ. Գ. Գ.

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱՐԱԳՈՐԹԻՒՆՆԵՐ*

27. ՐՈՒՍՍԻԱՆԻ ԵՊՈՍ — Ընծմատորը, պօժմա, հեղինակի կենսագրութեամբ եւ կարեւոր տեղեկութիւններով (Նորուպատիւնով): Վիտեբ, Յար. Միքիմանտան, Թիֆլ. Մ. Դ. Իտալիանաց, 1896, 8^ր 78 էջ. ր. — 15:
28. «ՐԱՍՍԻԱ», գրական եւ գեղարուեստական պատկերազարդ շառիւղ. 1897 [1894—1895 մի տարեշրջանի վճարով]: Գորը Ք. Ծովեքորդ տարի: Մ. Պետերբ. տպ. Թ. Լ. Լիբերմանի. Կ. 222+16+1 (184) — 230 էջ 71 պատկ.: 2.50 կոպ.:
29. «ԼՈՒՍՍԻԱ», գրական շառիւղ: Գ. Տարի, Գորը Ս. 1898 Յունուար: Տիֆլիս, Մ. Շարաճէ եւ Ընդ. 8^ր 6+346+48 էջ: Տարեկան երկու գիրք՝ 3 ր. մէկ գիրք՝ 2 ր.:
30. МЕРФИАНІЙЪ Л. — Новые материалы по греческой син-графіи. [Отдѣльной отъиска въ «Филологич. Сборникъ» т. XIII. 1898 ч. 36—40].
31. PATRUBANY L. v. — Sprachwiss. Abhandlungen I. 6. Febr. 1898.
32. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԻ Մուրատ-Ռաֆայէլ Լիկեոսական եւ արեւմտագիտական վարժարան: Վննու. 1898, 8^ր, 10 էջ:
33. ԼՈՒՍՍԻԱՆԻ, Ներսիս: Մակկն. գրքն. Թիֆլ. Մ. Դ. Իտալիանաց, 1897, 4^ր 14 էջ, 6 զուստիւ պատկ.: (Թ. Հ. Հր. Ը. Ն. 122) ր. — 40:
34. ՃՇՄԱՐՑՈՒԹԻՒՆԸ մեծ լաղթում է. Ներսիս: Մակկն. գրքն. Թիֆլ. Մ. Դ. Իտա. 1897, 4^ր 16 էջ, 6 զուստիւ պատկ.: (Թ. Հ. Հր. Ը. Ն. 123) ր. — 40:
35. ՕՐԵՐՈՒՄԻ հաշուի աղիւղ. Ներսիս: Մակկն. գրքն. Թիֆլ. Մ. Դ. Իտա. 1897, 4^ր 20 էջ. 6 զուստիւ պատկ.: (Թ. Հ. Հր. Ը. Ն. 124) ր. — 40:
36. ՋԱՄԻՄ — Նեմանի տեսարաններ: Թիֆլ. Մ. Դ. Իտալիանաց, 1897, 8^ր 270 էջ: (Թ. Հ. Հր. Ընդ. Ն. 130) ր. — 50:
37. ՍՈՒՌԻՍ Ջոնաթան — Գուլիվերի ծանապանհոգութիւնը Լիւսիուսներէ եւ Բորգինիացեց աշխարհներով: Ռուս. Լիակտ. Թրգւն. Բորգինիաց Գ. Լիպսոնաց: Թիֆլ. Ս. Մարտիրոսաց, 1897, 8^ր 195 էջ: (Թ. Հ. Հր. Ը. Ն. 132) ր. — 50:
38. Մ. ՍՏ. — Ռուդիս եւ իւր վարդապետութիւնը: Թիֆլ. Մ. Դ. Իտա. 1897, 8^ր Ը+96 էջ: (Թ. Հ. Հր. Ը. Ն. 137) ր. — 20:
39. ՐԱՄ. Գ. — Վոնիցիոս եւ իւր փրկութեայական գործունէութիւնը: Թիֆլ. Մ. Իտա. 1897, 8^ր Ը+114 էջ: (Թ. Հ. Հր. Ը. Ն. 139) ր. — 20:
40. TORKOMIAN Dr. V. — Notice biographique sur le Dr. Servien Effendi, lue devant la S. J. de Médecine dans sa séance du 3 Décembre 1897. Extrait de la «Gazette médicale d'Orient», Constantinople, A. Christidis, 1898, 8^ր 7 pp.
41. ԽԱՆՔԱՆԻ ԳՐ. — Մ. Խորհանցու Նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնը: Վննու. Միխիլայեան տպ. 1898, 8^ր Ը+56 էջ: (Ազգ. Մողղն. իշ.) ֆր. 1— կամ ր. — 40:
42. ՐԱՓՓԻ — Սամուէլ, պատմական վէպ (364—400) Ս. Բ. Գ. Գորը, Բ. տպագրութիւն: Վննու. Միխիլայեան տպ. 1898: Մեծ 8^ր ԹԸ+767 էջ: Հեղինակին վերջին պատկերով: (Ն. 18 Հարդ. Ս. յիշ. Սմա. Բաֆֆի). ր. 3.50 — 7 շիւկնգ:

* Յաջորդ թուին կը մասն ուրիշ 10 իրատարակութիւն, զոր արդէն ընդունած էր: ԽՄԲ.

** Մատնասիրութիւնը տես էջ 84: ԽՄԲ.